

УДК 316.4–056.83

В.Р. Шухатовіч,
кандыдат сацыялагічных навук, вядучы навуковы супрацоўнік аддзела
сацыялогіі, інавацый Інстытута сацыялогіі НАН Беларусі

ТЫТУНЕКУРЭННЕ ЯК САЦЫЯЛЬНАЯ З'ЯВА

Існуе мноства версій распаўсюджвання тытунекурэння. Адна з іх сведчыць аб тым, што ў Еўропу лісце і насенне тытуню былі завезены іспанцамі і партугальцамі пасля адкрыцця Х. Калумбам Амерыкі, дзе выкарыстоўваліся абарыгенамі для правядзення абрадавых цырымоній. Нягледзячы на забароны інквізіцыі, еўрапейцы таксама пачалі культываваць тытунь.

З другой паловы XVI ст. тытунь стаў папулярным як лекавая расліна. Ім лячыліся ад прастуды, галаўнога і зубнога болю, інфекцыйных і скурных захворванняў.

Короткі экскурс у гісторыю дазваляе меркаваць, што на працягу апошніх стагоддзяў сацыяльныя чаканні адносна курэння ў розных краінах не заставаліся нязменнымі.

Так, Н. Смелзер піша аб тым, што ў перыяд грамадзянскай вайны ў Амерыцы цыгарэты былі ўключаны ў звычайную пайку, якая выдавалася салдатам, але ўжо ў пачатку XX ст. адбылося ўзмацненне процідзеяння курэнню пярэлігійных і маральных матываў, якое прывяло да прыняцця законаў, што забаранялі курэнне ў 14 штатах [1, с. 200].

У дваццатыя гады мінулага стагоддзя значную ролю ў развіцці тытунёвай індустрыі сыграла распаўсюджванне курэння цыгарэт сярод жанчын як дэманстрацыя незалежнасці. Нават правілы этыкету дазвалялі жанчыне курыць.

Падчас Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай войнаў курэнне набыло шырокі размах. Салдатам на фронт пасылалі вышытыя кісеты, а курыва складала частку прадуктовай пайкі. Аб тым, што курэнне ўспрымалася як знак мужнасці, сведчаць і савецкія кінафільмы аб Вялікай Айчыннай вайне. Такім чынам, у жыцці некалькіх пакаленняў людзей яно ўкаранілася як каштоўнасць, звычка і норма паўсядзённага жыцця.

У 1957 г. навукоўцы даказалі, што курэнне з'яўляецца прычынай мноства захворванняў, уключаючы рак лёгкіх. У гэты перыяд з'явіўся шэраг навуковых публікацый, прысвечаных даследаванню дадзенай праблемы з пазіцыі дэвіяцыі. Дэвіянтнасць вызначаецца адпаведнасцю або неадпаведнасцю ўчынкаў сацыяльным чаканням.

У шэрагу краін курцы становяцца аб'ектам усеагульнага асуджэння, і курэнне пачынае лічыцца дэвіянтнымі паводзінамі. Іх атая-

самліваюць з наркаманамі, нейротыкамі, забруджвальнікамі паветра і віноўнікамі ў пажарах.

Першымі ў Еўропе ў 2004 г. забаранілі курэнне ў грамадскіх месцах у Ірландыі. За ёй – Італія, Швецыя і Мальта. У 2007 г. да іх далучыліся Вялікабрытанія і Літва. Да пачатку 2008 г. поўную забарону на курэнне ў грамадскіх месцах плануюць увесці Францыя і Бельгія. У шэрагу краін працоўнае заканадаўства прадугледжвае магчымасць адмовы ў прыёме на працу курцам.

У Беларусі курэнне забаронена ва ўстановах аховы здароўя і адукацыі, у дзіцячых парках. У Мінску ўведзена забарона на курэнне ў Батанічным садзе. Сітуацыя развіваецца ў кірунку пашырэння кола мер, накіраваных на абмежаванне тытунекурэння.

У той жа час з боку грамадства існуе вызначаная памяркоўнасць адносна курэння. Уступчынасць можна разглядаць як інстытуцыялізаваны сацыяльны клімат, пры якім асоба можа публічна парушаць прынятыя нормы, не падвяргаючыся санкцыям. Усплёскі нецярпімасці да курэння могуць узнікнуць у выпадку, калі адбудзецца якое-небудзь надзвычайнае здарэнне, напрыклад, пажар [2, с. 314]. Памяркоўнасць у пэўнай ступені абумоўлена нявызначанасцю норм, якія рэгулююць тытунекурэнне. Хоць яно ў грамадскіх месцах цяпер і забаронена, але да нядаўняга часу было дазволена і шырока распаўсюджана. Менавіта з пункта гледжання тэорыі «анаміі» (паслаблення дзеяння норм і дэарганізацыі), узмоцненай у пераходны перыяд, можна растлумачыць рост распаўсюджанасці тытунекурэння сярод моладзі, асабліва сярод жанчын.

Практыка паказвае, што ўсе цывілізаваныя краіны праводзяць палітыку, арыентаваную на абмежаванне тытунекурэння, распрацоўваюць сістэму істытуцыянальных норм, у тым ліку, сістэму забароны. Увядзенне забароны на тытунекурэнне неабходна разглядаць і ў кантэксце праблемы згоды і легітымацыі. Нават у тым выпадку, калі сацыяльныя чаканні, нормы або правілы паводзін дакладна сфармуляваны, могуць узнікнуць рознагалосці адносна іх законнасці і правільнасці. Напрыклад, калі ў 1980-я гг. былі ўведзены цвёрдыя абмежаванні на вытворчасць, продаж і спажыванне алкагольных напояў (антыалкагольная кампанія), сярод насельніцтва і спецыялістаў не было аднадуш-

насці адносна таго, наколькі гэта законна і легітымна. Жыццё даказала безгрунтоўнасць гэтых радыкальных і паспешных рашэнняў.

Акрамя таго, неабходна ўлічваць тую акалічнасць, што прадстаўнікі розных сацыяльных пластоў насельніцтва могуць выяўляць розныя пункты гледжання з нагоды дэвіянтнасці асобных тыпаў паводзін і легітымнасці забарон. Праблема згоды адносна тытунекурэння павінна вырашацца ўзважана, паступова і паслядоўна. З аднаго боку, неабходна жываць негатыўныя стандарты спажывання тытунёвых вырабаў і алкагольных напояў, перш за ўсё, сярод дзяцей і моладзі, фарміраваць асяроддзе, якое б стымулявала да здаровага ладу жыцця і дэманстравала яго прывабныя бакі, весці адрасную асветніцкую дзейнасць. Неабходна імкнуцца да дасягнення вызначанасці норм, якія рэгулююць курэнне, адназначнасці ў разуменні «правільнасці», садзейнічаць лакалізацыі і памяншэнню маштабаў распаўсюджвання яго, асабліва сярод моладзі.

Пры даследаванні прычын тытунекурэння нязменна ўзнікаюць пытанні, звязаныя з асабістым выбарам: чаму некаторыя людзі пачынаюць курыць, у той час як іншыя нават ніколі не спрабавалі гэта рабіць? Чаму адны пасля адмаўляюцца ад курэння, а іншыя не здольныя на падобны ўчынак?

Само па сабе тытунекурэнне першапачаткова не з'яўляецца жыццёва неабходнай патрэбнасцю. Яму навучаюцца падчас зносін з носьбітамі. Адною з прычын засваення навыкаў курэння з'яўляецца канформнасць (лац. *conformis* – падобны, адпаведны) – падатлівасць чалавека рэальнаму або ўяўнаму ціску групы, якая выяўляецца ў змене яго паводзін і ўстановак у адпаведнасці з першапачаткова не прымальнай ім пазіцыяй большасці [3, с. 175]. Узровень канформнасці моцна вар'іруецца і вызначаецца комплексам прычын, уключаючы індывідуальныя характарыстыкі (пол, узрост, нацыянальнасць, інтэлект і г. д.), характарыстыкі групы, асаблівасці ўзаемадзеяння індывіда і групы (статус індывіда ў групе, ступень прыхільнасці, узровень узаемазалежнасці і інш.).

Паводле тэорыі Сатэрленда, важную ролю ў засваенні норм дэвіянтных паводзін адыгрываюць паўсядзённыя зносіны – у школе, дома, на месцы пастаянных «вулічных тусовак». Частата кантактаў з курцамі, іх колькасць і працягласць уплывае на інтэнсіўнасць засваення чалавекам дэвіянтных каштоўнасцей. Такім чынам, калі большасць сяброў або сваякоў таго або іншага чалавека кураць, існуе высокая верагоднасць таго, што ён таксама будзе рабіць тое самае. Важную ролю іграе і ўзрост. Чым чалавек маладзейшы, тым з большай гатоўнасцю ён засвойвае ўзоры паводзін, навязаныя іншымі, прад-

стаўнікі малодшых узростаў груп больш канформныя і менш самастойныя ў выбары.

Альтэрнатывай канфармізму з'яўляецца самастойная выпрацоўка і адстойванне індывідам уласнай пазіцыі, здольнасць супрацьстаяць групавому ціску, а ў шэрагу выпадкаў аказваць уласны ўплыў на групу. Пры абгрунтаванні актуальнасці праблемы мы назвалі гэтыя якасці «суб'ектным пачаткам».

Такім чынам, вынікае неабходнасць развіцця падыходаў, арыентаваных на разгляд чалавека як суб'екта.

Так, С. Масковіч была распрацавана канцэпцыя «актыўнай меншасці», паводле якой канформнасць можа быць разгледжана як форма перамоў паміж індывідам і групай, у выніку якіх група (большасць) пад уплывам індывіда (меншасці) прымае яго пазіцыю. Уплыў меншасці (індывіда) абумоўлены стылем яго паводзін (паслядоўнасцю, настойлівасцю), асаблівасцямі ўспрымання меншасці большасцю (ацэнкай яго кампетэнтнасці, значнасці), характарам адстойваемых ім ідэй і г. д.

А. Бандура стварыў тэорыю, альтэрнатыву пункту гледжання, у якой паводзіны індывіда разглядаліся як рэактыўнае – адказнае на знешнія стымулы. Працэсы самарэгуляцыі і прызнанне здольнасці чалавека да самастойнага кіравання ўласным жыццём займаюць цэнтральнае месца ў працы вядомага навукоўца А. Бандуры «Тэорыя сацыяльнага навучэння» [4]. Пры тлумачэнні чалавечых паводзін ён сканцэнтраваны сваю ўвагу на кагнітыўных структурах і працэсах, даказаў здольнасць людзей здзяйсняць кагнітыўны кантроль над уласнымі паводзінамі, матывацыяй і навакольным асяроддзем. Тэорыя сацыяльнага навучэння падыходзіць да тлумачэння чалавечых паводзін у тэрмінах бесперапыннай рэцыпрокнай інтэрактыўнасці паміж кагнітыўнымі, паводзінскімі і знешнімі дэтэрмінантамі.

Важнай асаблівасцю спажывання тытунёвых вырабаў з'яўляецца тая акалічнасць, што курэнне не з'яўляецца натуральнай патрэбнасцю чалавека, такой, як патрэбнасць у ежы, і яе незадавальненне не можа прывесці да згубы арганізма. Яму навучаюцца ў працэсе зносін, у выніку канформнасці, з цікаўнасці і г. д. Паступова курэнне становіцца звычайкай, выпрацоўваецца залежнасць, пераадолець якую дастаткова цяжка.

У той жа час вядома, што курэнне аказвае негатыўны ўплыў як на арганізм таго чалавека, які курыць, так і яго сацыяльнага асяроддзя, якое, удыхаючы тытунёвы дым, нехаця становяцца пасіўным курцом.

Сусветная арганізацыя аховы здароўя разглядае курэнне ў якасці сур'ёзнай пагрозы здароўю чалавека, фактару рызыкі ўзнікнення

захворванняў лёгкіх, сэрца, сістэмы кровазвароту і рэпрадуктыўных органаў. Даказаны негатыўны ўплыў бацькоў, якія кураць, на здароўе дзяцей, шкода пасіўнага курэння – удыханне дыму акружаючымі. У той жа час колькасць людзей, якія рэгулярна ўжываюць тытунёвыя вырабы ва ўсім свеце складае, па ацэнцы экспертаў САЗ, каля трох мільёнаў чалавек і пры захаванні існуючых тэндэнцый праз 30–40 гадоў павялічыцца да 11 млн. Кіраўнікі аховы здароўя, удзельнікі рухаў па абароне навакольнага асяроддзя і ўрадавыя арганізацыі выступаюць з крытыкай у адрас тытунёвых кампаній і ініцыююць прыняцце захадаў, накіраваных на барацьбу з курэннем. Асноўныя прэ-тэнзіі, прад'яўляемыя курцам, звязаны з забруджваннем навакольнага асяроддзя і ўзнікненнем пажараў у побыце і на вытворчасці.

Павышэнне ўвагі да дадзенай праблемы ў Рэспубліцы Беларусь тлумачыцца наступнымі акалічнасцямі.

Практыкі самаразбуральных паводзін (празмернае спажыванне алкаголю і тытунекурэння) разглядаюцца ў ліку вядучых прычын нізкай чаканай працягласці жыцця і высокага узроўню заўчаснай смяротнасці, асабліва сярод мужчын. Паводле статыстычных даных кураць 27,4 % насельніцтва ва ўзросце, старэйшым за 16 гадоў, 54,3 % з якіх складаюць мужчыны, а 7,2 % – жанчыны.

Найбольшая доля спажыўцоў тытунёвых вырабаў зафіксавана ва ўзроставых групах 20–40 гадоў. На гэты ўзроставы інтэрвал прыходзіцца і асноўная доля дзетараджэнняў, што ўзмацняе рызыку ўзнікнення захворванняў у дзяцей. З негатыўным уплывам курэння на рэпрадуктыўнае здароўе моладзі (нараўне з іншымі экалагічнымі фактарамі) дактары звязваюць павелічэнне колькасці бясплодных пар, доля якіх сярод насельніцтва рэпрадуктыўнага ўзросту ацэньваецца спецыялістамі ў 25–30 %. Па ацэнках дэмографіі, нарошчванне патэнцыялу здароўя можа адбывацца да 35 гадоў, у курцоў гэта не адбываецца, паколькі тытунекурэнне негатыўна ўплывае на арганізм чалавека і перашкаджае паўнаўдаснаму фізічнаму і разумоваму развіццю.

Маюцца даныя аб павелічэнні ступені рызыкі для здароўя пры спалучаным уздзеянні на арганізм чалавека тытунекурэння і малых доз радыяцыі, што ўзмацняе актуальнасць дадзенай праблемы для Беларусі, якая ў найбольшай ступені адчувае ўплыў наступстваў аварыі на Чарнобыльскай АЭС.

У той жа час вытворчасць тытунёвых вырабаў з'яўляецца адным з найбольш прыбытковых відаў бізнесу, таму прадстаўнікі тытунёвых кампаній і іншых груп уплыву зацікаўлены ў павелічэнні распаўсюджанасці курэння і вытан-

чана стымулююць попыт на тытунёвыя вырабы і аксесуары для курэння – з дапамогай рэкламы, спонсарскай дзейнасці, утоеных навучальных праграм, што ўздзейнічаюць на механізмы псіхікі. Тытунекурэнне, нараўне з іншымі негатыўнымі з'явамі, падтрымліваецца групамі уплыву, перш за ўсё, вытворцамі тытунёвых вырабаў і аксесуараў, якія выкарыстоўваюць інтарэсы курцоў з мэтай камерцыйнай эксплуатацыі і зацікаўлены ў распаўсюджванні курэння.

Тытунёвая прадукцыя вядомых вытворцаў (тытунь, цыгарэты, аксесуары для курэння) з'яўляецца прадметам прэстыжнага спажывання і шырока распаўсюджана ў высокастатусных сацыяльных групах.

Насельніцтва з нізкім узроўнем прыбытку з'яўляецца спажыўцом тытунёвай прадукцыі вельмі нізкай якасці. Яе негатыўнае ўздзеянне на здароўе праяўляецца ў цяжкіх захворваннях.

Супрацьстаянне інтарэсаў тых, хто курыць і тых, хто не курыць, у беларускім грамадстве ў цэлым мае латэнтны характар. Грамадскія арганізацыі, якія аб'ядноўваюць сапернікаў курэння, малалікія і не з'яўляюцца палітычнай сілай.

Барацьба з распаўсюджваннем тытунекурэння ўскладняецца той акалічнасцю, што яго практыка глыбока ўкаранена ў культуру штодзённасці і носіць сімвалічны характар. Так, паняцце «перакур» у рускай мове звязана з паняццямі «адпачынак», «рэлаксацыя», «зносіны», «задавальненне» і, такім чынам, пазітыўна эмацыянальна афарбавана.

Прадстаўнікі медыцыны прызнаюць, што праблема тытунекурэння не можа разглядацца выключна ў рамках медыцынскага дыскурсу і настойваюць на наданні ёй статусу сацыяльнай праблемы, якая патрабуе адэкватных па маштабах і складанасці спосабаў рашэння.

Праблема спажывання тытунёвых вырабаў не можа быць вырашана выключна з дапамогай мер забарончага характару. Для выпрацоўкі сістэмы навукова абгрунтаваных прафілактычных мерапрыемстваў, асабліва сярод моладзі і жанчын, неабходны даныя розных галін навукі (гісторыі, псіхалогіі, сацыялогіі, культуралогіі, эканомікі), якія раскрываюць разнастайныя аспекты феномена тытунекурэння.

Як сацыялагічная праблема спажыванне тытунёвых вырабаў можа быць вывучана ў рамках культуралагічнага падыходу – з пункта гледжання стабільнасці і вызначанасці сацыяльных норм, легітымнасці (сацыяльнай дапушчальнасці, згоды і памяркоўнасці), як дэвіяцыя, як праблема сацыялізацыі і асабістага выбару (курэнне і адмова ад яго). Даследчыцкую цікавасць (праксеалагічную і прагнастычную) уяўляюць міжгрупавыя адрозненні ў распаўсюджанасці тытунекурэння, уплыў сацыяльна-дэмаграфічных, культурна-адукацыйных

фактараў на ўзровень, матывы спажывання і адмовы ад спажывання, роля рэферэнтных груп і спажывецкі канфармізм.

Існуе неабходнасць у грамадскім рэгуляванні спажывання асобных тавараў і паслуг, якое пры адсутнасці належнага кантролю (уключаючы заканадаўства, вытворчасць, продаж, рэкламу, працэдуры распазнання «сацыяльна непажаданых інавацый») можа нанесці сур'ёзную маральную і матэрыяльную шкоду грамадству. Практыка грамадскага развіцця даказала неабходнасць рэгулявання спажывання такіх тавараў, як тытунёвыя вырабы і алкагольныя напоі, асабліва моладдзю. У цяперашні час сацыяльная палітыка накіравана на абмежаванне тытунекурэння і павышэнне культуры спажывання алкаголю з мэтай мінімізацыі іх негатыўных сацыяльных і дэмаграфічных наступстваў.

Неабходна адзначыць, што вытворчасць шырокага спектра тавараў і паслуг, якія падтрымліваюць залежнасць чалавека ад іх, уяўляе сабой высокапрыбытковы бізнес, шмат у чым заснаваны на ўздзеянні на падсвядомасць чалавека, кіраванні інстынктамі, блакіраванні кагнітыўных і валявых працэсаў, нацэлены на маніпуляцыю свядомасці і фарміраванне залежнасці. Фірмы, якія вырабляюць падобныя тавары і паслугі, вядуць вытанчаную маркетынгавую і агрэсіўную рэкламную дзейнасць. Шматлікія з іх, напрыклад, вядучыя вытворцы тытунёвых вырабаў, імкнуцца да апраўдання сваёй дзейнасці і фарміравання пазітыўнага іміджу, яны займаюцца дабрачыннасцю, аказваюць фінансавую падтрымку дзеячам культуры і мастацтва.

Ёсць усе падставы меркаваць, што барацьба за спажыўца ў дадзенай сферы будзе ўзмац-

няцца, а маральныя выдаткі могуць быць вельмі высокімі. Дадазена акалічнасць накладвае асаблівую адказнасць на дзяржаву і такія сацыяльныя інстытуты, як сям'я, школа, сродкі масавай інфармацыі і інш. Гаворка ідзе аб мэтанакіраваным фарміраванні культуры спажывання, удасканаленні сістэмы істытуцыянальных норм, якія перашкаджаюць узнікненню і распаўсюджванню негатыўных з'яў у сферы спажывання і арыентаванай на ўзгодненае развіццё эканомікі, чалавека і грамадства.

Узнікла настойлівая неабходнасць у развіцці «суб'ектнага пачатку» ў адносінах спажывання, перш за ўсё, асабістага. Гаворка ідзе аб свядомым кіраванні спажываннем, выхаванні і фарміраванні ў чалавеку самастойнасці, адказнасці, імкненні да разумення матываў вытворцаў, развіцці навыкаў самакантролю ў сферы спажывання і свайго кшталту «спажывецкага імунітэту» да навязвання і рэкламы непатрэбных і небяспечных для здароўя тавараў і паслуг.

ЛІТАРАТУРА

1. Смелзер, Н. Социология: пер. с англ / Н. Смелзер. – М.: Феникс, 1994. – 688 с.
2. Социология социальных изменений. – М.: Аспект Пресс, 1996. – 416 с.
3. Психология: словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.
4. Бандура, А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.

SUMMARY

The article deals with socio-cultural, socio-psychological and socio-economic preconditions for the spread of smoking in contemporary society. The necessity of the formation of children and young people skills, self-control in the sphere of consumption is justified.

Паступіў у рэдакцыю 08.06.2011 г.